

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1997. ÁPRILIS

43. SZÁM

CS. VARGA ISTVÁN

Radnóti Miklós: Nem tudhatom...

*Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent,
nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt
kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.
Belőle nőtem én, mint fatörzsből gyöngé ága
s remélem, testem is majd e földbe süpped el.
Itthon vagyok. S ha néha lábambhoz térdepel
egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom,
tudom, hogy merre mennek, kik mennek az uton,
s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon
a házfalokról csorgó, vöröslő fájdalom.
Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad laktanyát,
de nekem szöcskét, ökeröt, tornyot, szelíd tanyát;
az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket,
míg én a dolgozót is, ki dolgaért remeg,
erdőt, fütyös gyümölcsöst, szőlőt és sírokat,
a sírok közt anyókat, ki halkan sírogat,
s mi fönről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem,
az bakterház s a bakter előtte áll s üzen,
piros zászló kezében, körötte sok gyerek,
s a gyárak udvarában komondor hempereg;
és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma,
a csókok íze számban hol méz, hol áfonya,
s az iskolába menvén, a járda peremén,
hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én,
ím itt e kő, de fönről e kő se látható,
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.*

*Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép,
de élnek dolgozók itt, költők is bűntelen,
és csecsszópók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincébe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.*

Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.

1944. január 17.

RADNÓTI MIKLÓS
(1909–1944)

Közvetlen környezetében is sokan fatalistának látták, mert sorsa elől szökni nem akart. Egyéni sorsát megválthatatlannak tudta. A kívülről „fatalizmusnak” látszó elszántság legmélyebb értelme a mindhalálig másokért is vállalt „bűntelen és vétlen” szenvedésben, áldozatvállalásban rejlik.

Magyartanárom, dr. Bánhegyi Jób emlékezetére
– születésének 100. évfordulóján.

Radnóti Miklós *Nem tudhatom...* című verse a magyar műveltség, a nemzettudat alaprétegéhez tartozik: része valóságunknak. Időtálló, a múlt időben újulni tudó eszmei és esztétikai értékeinek tudatosítása nemzedékek feladata. Vizsgálódásomat csupán első megközelítésnek tekintem. A *szerező-mű-befogadó* dinamikus kapcsolatát szem előtt tartva végzem elemzésemet a hermeneutikai *megértés-értelmezés-alkalmazás* hármas alapelve szerint. Értékfeltáró célkitűzéssel a megértés folyamatában megértetteket a jelen szituációjára is vonatkoztatom.

Teljesen objektív, interpretációs beállítottságtól független, vagyis elfogulatlan szövegértelmezés nem lehetséges. A szöveg „újraírása” mindig a befogadó, az elemző beállítódásaitól, érdekeitől, értékszemléletétől függ. Személyiségünk, azonosságtudatunk határozza meg válaszainkat. Ezért is törekszem a „szöveg szándékának” tiszteletben tartására. Állításaimban, asszociációimban, a különböző jelentés- és jelentőség-tudatosításaimban a személyes és szubjektív befogadói, jelentésadói szerepet igyekszem határok között tartani. Interpretációs kísérletemben a *kérdés-felelet* elv alapján kialakítható dialógusviszonyt „*a mű mint eredeti válasz – jelenlegi kérdés – új megoldás*” összefüggésben próbálom megjeleníteni.

Nem létezik megfellebbezhetetlen, örökérvényű és egyedül hiteles interpretáció. A szoros olvasat azonban az átgondolt szövegértelmezésben hathatósan segítheti a vers lényeges mozzanatainak feltárását. Azoknak a kutatóknak a nyomán járok, akik a szöveget nem végpontnak, hanem kiindulópontnak és legfőbb verifikációs alapnak tekintik.

1. a. A *Nem tudhatom...* különös, ellentmondásos történeti, politikai, társadalmi időszakban, súlyos erkölcsi, szellemi-lelki válság közegében született meg költői válaszként. Ezért jogosult a történeti-diakronikus és a jelenbeli szinkronikus vizsgálódás. Szükséges például a vers eredeti és utólagos jelentőségének tudatosítási folyamatában meglévő különbözőségek okainak, motívumainak feltárása.

A vers által meghatározott, abból levezethető hatásoknak, valamint az irodalmon belüli elvárásoknak és a befogadók esztétikai tapasztalatainak múltbeli és jelenkori horizontja elválik egymástól. A keletkezés idején sokan értetlenséggel, fenntartásokkal fogadták a verset. Később pedig, a 60-as és 70-es években olyan gyakran szavalták ünnepeken, versmondó versenyeken, hogy félni lehetett attól, hogy költői mondanója beleszürkül hétköznapijaink világába, szépsége megkopik, unottá válik. A vers időtálló, korokon túlmutató eszmeiségének, mélyről sugárzó esztétikai értékeinek érdeme, hogy kiállta az idő, a mindent kikezdő filozófiai rossz próbáját.

A *Nem tudhatom...* hosszabb művészi érlelődés, kristályosodási folyamat eredménye. Az időpontokat mindig gondosan jelölő költő dátumozása bizonyítja, hogy a Bálint György emlékének szentelt *Ötödik ecloga*, valamint a Dési Huber István emlékére idéző *Nem bírta hát...* megírása közötti időszakra tehető a vers külső keletkezéstörténete. (Az Új Magyarországnak jelent meg 1945. július 10-én, majd pedig a *Tajtékos ég* című kötetben 1946-ban.) Folytatásként, néhány hónapos perióduson belül, olyan fontos verseket találunk, mint a *Zsivajgó pálmafán*, *Sem emlék, sem varázslat*, *Töredék*, *Hetedik ecloga*. A belső keletkezéstörténet, érlelődési folyamat döntő motívumának a költő Naplójában is elég részletesen rögzített, egyre súlyosbodó munkaszolgálatos tapasztalatait, keserű, csak ritkán vigasztaló élményeit tekinthetjük.

Számos angol, francia, német, olasz, román, orosz fordítása ismeretes, de azerbajdzsán, bolgár, eszperantó, hindi, kazah, lett, litván, spanyol nyelvre is lefordították. (Csak a Razglednicák, Erőltetett menet, Sem emlék, sem varázslat jelent meg több nyelven.) Az angol, német, orosz fordításban is a „*Nem tudhatom...*” helyett csupán a „*Nem tudom...*” szerepel, leegyszerűsítve ezzel a eredeti címadás sokrétű jelentéslehetőségeit, gyengítve igazi jelentőségét.

1. b. Különös történeti, erkölcsi-szellemi konstellációban szólalt meg a vers. 1943 végén már majdnem egészében készen volt, de csak 1944. január 17-én került pont a végső változatára. Számos visszaemlékezés szól arról, hogy Radnóti baráti körben, vészterhes időben, 1943 „különös, vad, kétségbeesett” szilveszterén felolvasta költői vallomását. Baráti körét, hallgatóságát „legitimáló közösségnek” is tekinthette volna, ha barátai abban a helyzetben képesek lettek volna a költőéhez hasonló „orientációs műveletre”. Ortutay Gyula, Major Tamás, Tolnai Gábor, Kovács Margit és mások is nyilatkoztak – egymástól kissé eltérően – a vers fogadtatásáról. Abban azonban megegyeznek, hogy a költő lelkes, szenvedélyes versmondását nem fogadta osztatlan elismerés. (Ortutay Gyula szerint az egybegyűltek megrökönyödve fogadták a verset: „*Ni csak ez a hazaffyas vers! Mit akarsz ezzel, Miklós?*”)

Általában zavart, értetlenséget, fenntartásokat váltott ki első hallgatóiból. Ennek fő oka aligha lehetett a vers esztétikai konvencióinak többértékűsége. Más motívumkör akadályozta a költői szándék elfogadását és a vele való azonosulást. Radnóti nem gondolhatta, hogy a költői üzenetét, szándékát elfogadni nem tudó, tőle eltérően gondolkodó barátait – a közös érdeklődés és szimpátiatényezők révén – racionális érveléssel meggyőzheti.

Sokan csak később értették meg, hogy az emberi és állampolgári jogaiból kitagadott költő ebben a versben perelte vissza hazáját. Az „*igazra tanú*”-ként hitet tesz nehéz hűségéről, nemzeti elkötelezettségéről. Tudván tudja, önmaga példájával bizonyítja Babits igazát: „...*sorsom a hazámnak sorsa*”. Szelíd sóhajként a József Attila-i fohász rejlik kimondatlanul is a vers mélyén: „*S mégis magyarnak számkivetve, / lelkem sikoltva megriad – / édes Hazám, fogadj szívedbe, / hadd legyek hűséges fiad!*”

A vers értékcentrumba a hazaszeretet, amelynek érvényességét sokan megkérdőjelezték, de az antifasiszta szellemi ellenállás költői éppen az igazi haza és patriotizmus legitimációjáért szálltak síkra. A helyreállítás erkölcsi bátorságával szembesültek a kor minden negációjával. Azért van az ide vonatkozó verseikben annyi tudatosan vállalt bensőséges érték, azonosuló szeretet, áhítat, nemes pátosz, szín, zene és felfénylő szépség.

A tragikus értékvesztés időszakában, a vers keletkezésekor a helyes befogadást, értelmezést több alapvető politikai-társadalmi probléma nehezítette. Ekkor már az országot sokan nem tekintették hazájuknak. Az *igaz és hamis*, az *értelmes és nem értelmes*, a *hasznos és haszon nélküli* kérdések eldönthetősége is kétségesse vált az adott társadalmi-politikai helyzetben. Sokan úgy látták, az lenne a legjobb, ha a háborúba sodródott, a fasiszta Németországgal szövetséges Magyarország, magyar haderő mielőbb vereséget szenvedne. Ebben a pár hónap múlva bekövetkező német megszállás és nyilas hatalomátvétel előtti időszakban Radnóti hitvallását a hazáról sokan nem tudták és nem is akarták vállalni.

Pomogáts Béla írja monográfiájában a *Nem tudhatom...* költőjéről: „*A nyelv, a hagyomány és a közösségi tudat jussán tudta magyarnak magát, morális köteléknek és jognak érezte a nemzeti közösséghez való tartozást.*” A közös sors vállalásával „*tudhatta igazán és*

teljesen magyarnak és hazafinak magát”. A *Nem tudhatom...* arra is példa, hogy „az esztétikai érték és a benne kifejezésre jutó morál együttesen adhat tartós rangot és evokatív erőt. (...) Radnóti igaz hazafiságát és nemzeti elkötelezettségét tanúsítja.”

Kétségtelen, hogy az elégikus indíttatású és alaphangú, de végső kicsengésében nemes pátoszú költemény inspirációja nem annyira a korból, a magyar társadalmi valóságból fakad, mint inkább egy csodálatosan tiszta és etikus lélek tergerszem-mélységű belső forrásaiból.

Radnóti kezdetben félig katonai, majd idővel egyre inkább fogolyállapotú munkaszolgálatos időszak 1940-től – kisebb-nagyobb megszakításokkal – haláláig, 1944. november 9-ig tart. Ezért volt sok barátja számára érthetetlen, hogy miért éppen ekkor vall a származása miatt diszkriminációval sújtott költő a hazáról ilyen mélyes és bensőséges szeretettel. Az anya és gyermek, a fa és az ága elemi összetartozásához hasonlítja kötődését lángoktól ölelt kis hazájához. Az *Ómagyar Mária-siralom* híres *figura etimologica*-ját – „világ világa, virágnak virága” – rejti bele a rímbe: „messzeríngő gyermekkorom világa. Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngye ága...”. (József Attila *Kertész leszek* című versének zárósorai: „... ha már elpusztul a világ, / legyen a sírjára virág.” Utassy József pedig *Magyarország!* című versében folytatja e nemes tradíciót: „Világ Világa / Szerelem Kápolna-virága, / Nekem / Édes Egyetlenem, / Hazám, / Te Drága!”) Radnóti az egyetemes szeretet jegyében, a pusztító barbárság, a fasiszta hübrisz, a „zoológiai fajörület” ellenében minden emberi értékért, a szűkebb és tágabb otthonért, az őt megtagadó hatalom ellenében hazája, népe jövőjéért aggódott.

2. a. A versnyitány asszociációk, sugallatok egész sorát indítja el az olvasóban.

Az egész vers kompozícióját megszabja a „nem tudhatom”-ra adott válasz. A 7. verssorban sorzáró rímhelyzetben, a 8. és 9-ben pedig sorkezdo pozícióban hangzik el háromszor nyomatékosított formában a „tudom” bizonyossága. A költő összegező lírai számvetést végez. Számba veszi mindazt, amit biztos tudásnak, bizonyosságnak és értéknek tart.

Fodor András a tehetsége csúcspontjára érkezett költő életének, pályájának szimbólumát látja az *Meredek útban*, amely „... a magyar költészet legnagyobbjaihoz, legértékesebb hagyományaihoz való elszánt emelkedését is jelenti”. Radnóti művészetében nemcsak az a fontos, amit a vers textusa tartalmaz, de az is, amit a kontextus sugall, sejtet, sőt az is, amit tudatosan elhagy. Figyelembe kell vennünk azt is, ami az olvasó tudatában, szívében a versre rezonál. Különösen fontos ebben a vonatkozásban a költészet képes szava, nem tárgyasítói beszéde, a teoretikus fogalmakon túlmutató sugárzása is.

T. S. Eliot fogalmazta meg: „Egy vers igen különböző dolgokat jelenthet különböző olvasóknak (...) a költemény nem kevesebbet, hanem többet jelent, mint amennyit a köznapi beszéd hordozni képes. Egyszóval a költészet többre vállalkozik, mint amennyi prózában közölhető...” Vállalva az értelmezés személyességét, nem szeretnénk parttalanra tágitani Oscar Wilde nézetét: „a műben az van, amit az olvasó beleérez”.

Radnóti a „nem tudhatom, de azt tudom” értelemszerűen ellentétező formulából kihagyja a *de* kötőszót. Ez a megoldás így is Juhász Gyula *Milyen volt...* című versének háromszori „nem tudom már” lemondó gesztusát juttatja eszünkbe, amelyet ellenpontoz a „de azt tudom” bizonyossága, feleselő szólama. Juhász Gyula életének egyik döntő problémáját igyekszik művészetében feloldani. Remekművet alkot szerelmi kudarcélményéből, az idővel enyhülő, de soha meg nem szűnő fájdalomból. Végső

következtetése: Anna emléke, a hozzá fűződő viszonzatlan szerelem a költő életéből, létéből kitörölhetetlen, tőle elvehetetlen, vagyis mindörökre az övé (Kiss Ferenc).

Radnótinál a másokkal folytatott költői dialógusviszonyban a „szülőházam” a sugárzó centrum. Jelentősége több, mint amit jelentése az első olvasásra elárul. Jelentés-tartalma, milyensége a későbbi szövegösszefüggésekből derül ki összetett gazdagságában.

Az első 10 sor középtáján, a hatodik sor elején egyetlen tömör, majdnem tömondat rögzíti a költői léthelyzetet, a vers lírai hősének alapszituációját: „*Itthon vagyok.*” A költő ezt a távlatnyitó megállapítást fejt ki.

Az otthonosság bizonyítékaiként nem nagy szavakat mond, hanem mindennapi életünk apró, de fontos tényeit sorakoztatja fel érvként. A természetben otthonos, szépségszomjas költő szerette a parányi dolgok világát. A magyar költészet csodálatos botanikus vonulatát – Balassi, Csokonai, Fazekas, Tóth Árpád stb. – folytatja: „*S ha néha lábamhoz térdepel / egy-egy bokor, nevét is, virágát is tudom.*”

Takács Etel joggal hangsúlyozta, hogy mondattani szempontból is tudatosan szerkesztett ténymegállapítás: „*tudom, hogy merre mennek, kik mennek az úton.*” A „*kik*” nem kérdő szó, hanem vonatkozó névmás. A mondat értelme: „*tudom, hogy merre, hova mennek azok, akik az úton mennek.*” Az otthonosság, az odatartozás bizonyítéka, ha az ember az úton haladókról azt is tudja, hogy „*kik*” ők, és „*merre*” – kihez, kikhez – „*mennek*”, mehetnek.

Az ismétlődő „*tudom*” harmadszorra a fokozást érzékeltetve, korjellemzően, a szavakkal talán ki sem fejezhető háborús szenvedésekre, áldozatokra vonatkozik. Picasso méltán híres képeit, elsősorban a *Guernica*-t asszociálja expresszív, döbbenetes erejű színesztéziával: „*s tudom, hogy mit jelenthet egy nyári alkonyon / a házfalakról csorgó, vöröslő fájdalom.*” (Eluard *A guernicai győzelem* című versét Radnóti fordította magyarra, *Aludj* című versében is fontos összefüggésben említi: „*...biába mondd, messzi az! / Sanghaj, vagy Guernica / szivemhez éppen oly közel, / mint rettegő kezéd...*”)

2. b. Itt zárul le a vers második gondolati egysége, és kezdődik a tipográfiai szempontból el nem különülő második rész, amely egyetlen összetett, művészi körmondat, költői érvelés és bizonyítás. A *Második eclogá*-ból ismert *repülő* és a *költő* kétféle látása, kettős perspektívája egymástól a *lent* és a *fent* ellentéteként különül el: „*Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj.*”

A vers a magyarság és emberiség százados hagyományainak szellemében szólítja meg olvasóját, „értelmezi” befogadóját. A költő otthonos a haza szellemi, tudati térképén: neki nem „*térkép e táj*” és tudja, „*hol lakott Vörösmarty Mihály.*” (A Velencei-tó melletti Pusztanyékról, a szülő- és lakóhelyről van szó.) Radnóti a versben előforduló egyetlen tulajdonnévvel és a „*táj*”-ra visszhangzó keresztnévvel – talán még Babitsot is sejtetőn – „*belerímelteti*” a hazába a Szózat költőjét és szellemiségét.

Tudjuk, a Szózatban ugyanaz a *categoricus imperativus*, „*Itt éljed, halnod kell*” fogalmazódik meg magyarul a reformkorban, amelyet Zrínyi Miklós a három részre szakadt országban, nemzeti létünk rettenetes körülményei között latinul hirdetett: „*Hic vel vincendum vel moriendum est*” – „*Itt vagy győznöd, vagy meghalnod kell!*” A Szózat szavaira „*Bölcsöd az s majdan sírod is, / Mely ápol s eltakar*” valamint „*Ez éltetőd, s ha elbukál, / Hantjával ez takar*” visszhangzik Radnótinál: „*nekem szülőházam itt e lángoktól ölelt / kis ország, messzeringó gyerekkorom világa / Belőle nőttem én, mint fatörzsből gyöngye ága / s remélem, testem is majd e földbe süpped el.*”

Mindez a kimondatlan, de látensen a tudatban meglévő asszociációsor új megvilágításba helyezi az ötsoros bevezető rész lezáró, gyermekien tiszta, elemi erejű és létérvényűen igaz vallomását. Radnóti költészetünk szakrális érvényű tradíciója iránt – erkölcsi és művészi értelemben vett – nagyrabecsülését bizonyítja. Az egymás fényében felragyogó gondolatok hatására asszociáljuk a *Nemzeti dal*ból a „*Hol sírjaink domborulnak...*” látomását. Emlékezetünkben szívközelből csendül fel a textus és dallam: „*Unokáink leborulnak, / És áldó imádság mellett / Mondják el szent neveinket...*”

Egyetemessé tágul létszemlélete a fenyegetettség, a haláltudat árnyékában. Kivételes tudatossággal építette be művészetébe a magyar költészet szíve szerinti tradícióit. Vas István szerint „*megszervezte a maga irodalmi életét, tudatosan költői életet élt. (...) amit látott és érzett, mint költői anyagot fogadta magába.*”

Eltanulta elődeitől mindazt, amire szüksége volt, hogy szuverén költői egyéniségét megőrizve tehetségét kiteljesíthesse. Nem szövegszerű átvételekről, nem konkrétan bizonyítható hatásokról, nem reminiscenciákról van itt szó, hanem inkább áttételes, távoli inspirációkról, leheletfinom sugallatokról. Azt a módszert fejleszti tökélyre, amelyről legértőbb és leghívebb barátja, Bálint György írja a Nyugatban: „*... apró hangulati rezdülésekből, egy felrajzolando sziluettből, egy távoli felbukkanó asszociációból, egy billentyű leütéséből finom és széles érzésskálát tud kiépíteni.*”

Vörösmarty iránti szeretetéhez hozzátartozik, hogy a századelőn – és a két háború közötti időszakban is – a Szózat költője méltóbb helyet foglalt el az irodalomtörténeti értékelésben és a magyarság tudatában, mint később. Jelentősége a magyar lírafejlődésben is óriási. Egyetemessége egész Közép-Kelet-Európában kivételes kor- és sorstűkór. (1945 után évtizedeken át a Himnusz is ritkán énekelhettük, a tanévnyitó és tanévzáró ünnepségeken is legtöbbször csak lemezzel hallgattuk. Nemzedékek nőttek fel, akiknek a Szózat csupán iskolai tananyag maradt, énekelni nem tudták, dallamát sem ismerték.)

Radnóti „kettős világban” élt. Megszenvetve e kettős valóság minden kínját. Mégsem saját balsorsát, elkeseredését panaszolja. Költészete arra is bizonyíték, hogy a test börtönében megpróbáltatások, szenvedések között is hogyan lehet élni, bízni, a kínból is magasrendű értéket teremteni.

Felülemelkedik a személyes sors szenvedésein, a költészetre koncentrál. Kívülről és felülről képes szemlélni mindazt, ami vele és körülötte történik. Emberi tragédiáját is költősorsként éli és örökíti meg. Versében a repülőgép pilótája a háborút, a pusztítást testesíti meg. Látóköre távoli és személytelen, ezért „*nem tudja*”, „*mit rejt e térkép*”. Fentről látcsövön át bombázásra ítélt célpontokat lát: „*gyárat s vad laktanyát*”, „*szántóföldeket*”. Míg a költő – a valóságelemek intuitív kiválasztásával –, *idelentről*, a földközeli személyes perspektívából meglátja a „*szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát*” is. Közösségi hűsége jogán észreveszi a „*dolgozót is*”, és felismeri lélekállapotát: a „*dolgaért remeg*”.

Felsorolja, megnevezi a tekintetét megragadó látnivalókat: „*erdőt, fűttyös gyümölcsöt, szőlőt és sírokat, / a sírok közt anyókat, ki halkán sírogat*”. (Az emberi együttérzés, szolidaritás jegyében képszerűen jut eszünkbe Arany János Toldijának ismert temető-jelenete, amelyben a főhős – erőből fakadó – jósága, szelíd embersége karakteresen megmutatkozik.) Az idő- és térmozzanatok váltakozásából filmszerűen, szinte montázs-technikával jön létre a vízió összképe. A közlési folyamatban, az élmény- és hatásfolyamatban a művészi „teremtett világ” jelenik meg.

Egymástól élesen eltér a pilóta és a költő szemlélete a látókörük tartalmát és a látás-meglátás célkitűzését illetően is: „*mi föntről pusztítandó vasút, vagy gyárüzem, / az*

bakterház s a bakter előtte áll s üzen, / piros zászló kezében, körötte sok gyerek, / s a gyárak udvarán komondor hempereg. (A *Második eclogában* a fent hőse, a Repülő és a lent embere, a Költő felismeri a létezés közös keserűségét, nyomorúságát. Szót értenek egymással. A pusztítás rettenete mindkettőjüket fenyegeti. A pilótát gyötrő gond: „...emberként éltem én is, ki most csak pusztítók, / ég s föld között hazátlan. De jaj, ki érti meg...”)

2. c. Radnóti az emlékezet kútmélyéből idézi fel személyes, bensőséges kötődéseit. Az emlékezés-ihletben újraéli a „szív izgalmát”, a diákszerelmek képekbe szőtt élménykörét: *„és ott a park, a régi szerelmek lábnyoma, / a csókok íze számban hol méz, hol áfonya”*. Teszi ezt a Proust is tanult – az *Ikrek havá*-ban megcsodált – mesteri módon: *„...az iskolába menvén, a járda peremén, / hogy ne feleljek aznap, egy kőre léptem én...”*

Ismeretes, hogy Proust hősében, Marcelben Guermites hercegnoé estélyére menet, a palota bejáratánál az emlékezet csodája játszódik le. Igazi kegyelmi ajándékot kap a tudattól, a képzelettől. Amint egy kocsi elől félreugrik, az egyik lábával egy alacsony járdára lép. A bicskló lépés a kövön az átélés teljes erejével idézi fel benne a felébredt múltat.

Felgyúl benne a teremő képzelet. Az emlékből a lélek geológiáját követve „visszafejt” az újra átélhető élményt. Az emlékezés képei magukba sűrítik az időt. Itt nem a képek rendeződnek az idő szerint, hanem az idő rendelődik alá a képeknek. Marcel három élményt él át percekben belül: gyermekkorából a Szent Márk tér egyenetlen köveinek egykori látványát, élményét hozza vissza emlékezetébe, testébe, egész izomérzésébe. Elárasztja egykori velencei útjának tiszta hangulata. Majd hűsítőt iszik, amely a balbeci ég tiszta, sós levegőjét juttatja eszébe. A szalvéta tapintása pedig, amellyel a száját megtörli, annak a ruhának a tapintásélményét idézi fel benne, amellyel Balbecben verejtékező homlokát törölte meg az első este. Múlt és jelen érintkezésének határán az idő metaforáiban az időnkívülséget élvezi. Önmaga időből kiemelt életét, vagyis a művészet csodáját éli át.

Ki ne venné észre Radnótinál *„...a járda peremén... egy kőre léptem én, im itt e kő...”* gazdag jelentéskörét? Önmagában a kő-motívum nekünk magyaroknak elsődlegesen a Széchenyi-inspirációt is magában foglaló *Föl-földobott kő* című Ady-verset villantja tudatunkba. De itt csak igen távoli és áttételes vonatkozásról lehet csak szó, amelyben meghatározó a különbség. A sugallat eredendően más forrásból származik. Radnóti saját gyerekkori emlékére vonatkoztatja a prousti sugallatot. Analógiásan utalhatunk a *Naplóban* és *Páris* című versében megörökített élményére is: *„A Boulevard St. Michel s a Rue Cujas sarkán egy küssé lejt a járda”*. (Párizsban szinte mindenütt lejt a járda, mert így alakítják ki, de számunkra, tudatunkban – Radnótinak köszönhetően – meghatározó érvénnyel a *„Rue Cujas sarkán” lejt a járda.*)

Rendkívüli költői tudatosságát bizonyítja rímtechnikája is. A tisztán összecsengő páros rímek mesteri megoldásokkal érzékeltetik az idetartozás, a meghittség, az otthonosság bensőséges hangulatát. A tudás kétségtelen fölényét, lélektani hitelét konstatálva vonja le végkövetkeztetését, mondja ki a *repülő* és a *költő* tudásának, látóképességének versenyében az utolsó szót: *„im itt e kő, de föltről e kő se látható, / nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható.”* A költő nemcsak a tudatában őrzi e kő és kőre lépés fénylő emlékét, a lírai emlékezetben újjáélhető élményét, hanem szinte cipőjén is viseli, cipőjén át is érzi a rálépés nyomán a kő-bizonyosságot, szilárd, visszaható erejét.

3. a. A vers művészi életkörnek, miniatűr lírai biográfiának is felfogható. Radnóti tökéletességre törekszik, a kifejezés diadalára. Nála semmi sem véletlen. Minden-

nek megvan a maga helye, célja és értelme. A költemény a számszerűséget tekintve is tudatosan megkomponált. Harminchatodik életének küszöbén 36 soros hitvallást ír. Az egytömbű, huszonnyolcsoros első részben az *én*, a második részben és a verszáró sorban pedig a másokkal is közösségvállaló „*mi*” szerepel. Az első 28 sor a költő életének, első 28 évének lírai összegezése. Ezt követi az időfolyamatot a jelenkorig vezető hétsoros, többes szám első személyű, nemzeti érvényű *confessio*. Régi prédikátorok, Pázmány, Zrínyi, Berzsenyi, Vörösmarty, Széchenyi, Ady után egy kimerülődött, mély-séges szeretet jogán szól a „bűnösségről”. Elsődlegesen a Himnusz „*Haj de bűneink miatt...*” gondolatát idézi a „*Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép, / s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és mikép...*”

Vádlóink bűnös népnek, fasisztának, utolsó csatlósoknak bélyegeztek és jóvátételre köteleztek bennünket, miközben a szomszédos népek antifasisztának, győzteseknek kiáltották ki magukat. Holott az embertelenség végtelen sora – kövessék el azt magyar nyilasok, német fasiszták, horvát usztasák, szerb csetnikek, román vaskardisták vagy szlovák Hlinka-gárdisták – a gonoszságnak csak színében különböző változata.

Radnóti erkölcsi ítéletet képvisel, a történeti valóság felett álló alapelveket. *Himnusz a békehez* címen már korábban verset írt. Pacifizmusa osztatlan és feltétel nélküli békevágyból, humánumból fakad. Tagadja a népmi méretű, vagyis kollektív bűnösséget. A magyarság háborúba lépésének okait ismerve, a népet szánandó áldozatnak, és nem megtorlást érdemlő bűnösnek tartja.

A szöveg mögöttes jelentéseinek, üzeneteinek, „titkainak” a feltárása rendkívül fontos. Radnóti ekkor már a lélek szabadságáért küzd. „Vad kényszerképzetek” gyötrik. Léthelyzetéből és alkatából eredően is a „nemzet intésbe” szelődött – lázadást választotta (Czine Mihály). Egyetlen lehetőségével él: a szellem fegyverével vívja a maga harcat. Őt nem terheli háborús felelősség, mégis – a Himnusz költőjének erkölcsi felelősségtudatát idézőn – osztozik elkövetett vétkeink terhében. Jól látja ezt Pomogáts Béla: „*A tájban és az emlékek kisvilágában testet öltő emberség, a költészetben kifejezést nyerő igaz magyarság után a dolgozó nép és a jövőndő nemzedék nevében nyújt be fellebbezést a sorshoz*”. Az ártatlanokért emel szót: „*de élnek dolgozók itt, költők is bűntelen, / és csecsszopók, akikben megdő az értelem, / világít bennük, őrzik, sötét pincébe bújva, / míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja, / s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek*”.

Oktalan dolog lenne a versben másodszor már többes számban előforduló „*dolgozók*” szót szimplifikálni, rajta csupán osztályszempontúan „munkásokat” érteni. Ennek a kötelesség jelentésű szláv *dolg* szóból származó jövevényszavunknak a fogalomkörébe mindenki beletartozik, aki tisztességgel, kézzel és ésszel munkálkodik önmaga és a közösség boldogulásáért.

A költő mindent a lélek tiszta fénykörébe von. Hangsúlyozza a felelősséget a jövő építői, a bűntelen költők és kiváltképp a csecsszopók iránt, akik tiszták, óriási, de védtelen értékeket testesítenek meg. Erkölcsi nagyságának bizonyítéka, hogy áldozatnak kiszemelt, megbélyegzett munkaszolgálatosként vállalja a magyarsággal a „bűnösségben” is a sorsközösséget. Versei bizonyítják, mennyire tisztában volt léthelyzetével és annak veszélyeivel. Önmegszólító típusú versben és verskötetecímbe fogalmazza meg költői öndefinícióját: „*Járkálj csak, halálraítélt!*” (1936) *Dal* című versében írja: „*Búbánattól ütötte / járkalok most naponta / hazámban száműzötte.*” (1939. június 7.) A *Töredék* döbbenetes korkép: „*Oly korban éltem én e földön, mikor az ember úgy elaljasult, / hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...*” (1944. május 19.) A *Nyolcadik eclogában* párbeszédet folytat Náhum prófétával és keserűen vet számot a korral, amelyben „*az em-*

ber az állatok alja”. A Töredékben pedig leszögezi: „méltó átkot itt úgysem mondhatna más, – / a rettentő szavak tudósa, Ézsaiás.”

Ekkor már újra „őrült sár” az ember, az ég és föld fia. A kor Vörösmarty jalkiáltását a sokadik hatványon visszhangozza: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény, nincsen remény! Nincsen remény!” Mégis hazaszeretete Ady gondolatát idézi: „Mit tagadjam? – siratom és szeretem. / Mit tagadjam? – talán ez az igazi / S ez is oktalan, de legszebb szerelem” (A legoktalanabb szerelem). Adyhoz hasonlóan lélekben Radnóti is őrizte magában „a magyarság fényét, könnyét, tört hitét” a kénytelenül igaz magyarság költőjeként. Vállalása az önépítés, az életterv része, a hűség az emberi méltóság alapja. Ez a megszenvedett igazság hasonlatos Adyéhoz, amely nem vár jutalmat, elismerést: „És különben mindennek vége, / Megállni sorsom tisztessége.” Ugyanaz köti létevényűen Radnótit a magyarsághoz, amely megragadta Komlós Aladárt Móricz magyarjaiban, és Vas Istvánnal a Válaszhoz csatlakozáskor ezt íratta: imponált nekem ez a nép. (Kiss Ferenc).

A *Nem tudhatom...* szintézisvers, amelyet kiváló formaérzék, végtelen műgond jellemez. A költő tudja, a költészetben is minden a minőségen áll vagy bukik. A Radnóti-versnek is megvannak a karakterisztikus erővonalai, amelyek meghatározzák a vers irányát. Szilágyi Péter jól látja: „Az érett Radnóti ritmikai arcéle is megrajzolható például az *Il faut laisser...* és az eclogák alapján”. Tóth Árpádtól eltérően, és Babitshoz és József Attilához hasonlóan, Radnóti sem ír hangsúlyos formában legérettebb alkotói időszakában, amikor egyre tudatosabban azonosul az országgal, a nép sorsával. A példák sorában a *Nem tudhatom...* is fontos bizonyíték arra, hogy képalkotása, ritmusérzéke, rímalkotó képessége hibátlan. A tipográfiai szempontból szerkezeti egységként is elkülönülő, 36 (28 + 7 + 1) sorból álló, verstani szempontból is tudatosan megkomponált költemény kétjegyű, hárommorás, emelkedő verslábakból, 7 + 6-os, a negyedik és az utolsó négy sorban pedig 7 + 7-es jambusokból épül fel. Ebben a versben a hagyomány szerepe, az újítás szervezősége, hatáslehetősége a rímtechnikát illetően is különösen fontos. Az önrímhez közelítő rímeket (Tarján Tamás) tudatosan választotta meg, értelmezési lehetőségeiket is gazdagította. Minden bizonnyal a rímek, a rímelés hatáslehetőségeit is „megtervezte”.

A rímváltozatok közül a „nép”-„kép” rímpár a régi magyar literatura gazdag panaszformula-rendszeréhez kötődik. Imre Mihály behatóan elemezte a *querella* ókori görög és latin, zsidó és keresztény archetípusait, kutatta inspirációikat a magyar *querella*-változatokra, összefüggésüket a nemzeti tudattal a mohácsi csatavesztést követően a magyarországi latin és magyar költészetben. A siratás, siralom egyetemes érvényű, időhatárok közé nem zárt panaszformulája Rimay János *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán és fogyásán* című verse tulajdonképpen a *Querella Hungariae* magyar nyelvű megfogalmazása, amely poétikai szempontból összefonódott egy rím-toposszal. A *nép-szép-kép-ép* rímegyüttes különös helyet vívott ki magának két évszázad magyar költészetében. Rimay tartós kohéziójú szövegállandót teremtett, amelynek értékviszonyai, idősíkjai kulcsszavakat is jelentő egytagú rím��szavakban sűrűsödnek. A rím-toposz legerőteljesebb hagyományozója a *Rákóczi-nóta*, amely a szabadságharc utáni kuruc költészet remeke, a 18. század népszerű éneke. Radnóti „nép”-„kép” rímpárja a régi magyarság lírai sirámain, a nemzeti fájdalmat megszólaltató Rákóczi-nótát és rímkompozícióját is sugallja: „Jaj, régi szép magyar nép, / Az ellenség téged mikép / Szaggat és tép! / Mire jutott állapotod, Romlandó cserép. / Mint egy ékes eleven kép, / Voltál oly szép, / Magyar nép!”

Radnóti a közvetlen fasiszta invázió árnyékában fokozottan érezte és sajátjának vallotta a magyarság nemzeti szabadságküzdelmét, függetlenségi harcait is. Tudjuk, a XVI. században megfogalmazott zsidó és magyar sorspárhuzam a XVIII. században újult erővel jelent meg. Ekkor a magyarságot a szerzők már szenvedő kis népek láttatják, amelyből kiveszett a korábban oly fontos nemzeti hivatástudat. A nemzeti büntudat ekkor nagyon felerősödik, Zrínyi és Apáczai kritikai nemzetszemléletének érények és bűnök közti egyensúlya megbomlik, mert a jelent csupán a bűnök és kudarcok uralják. A kifosztottság, szegénység, legyőzöttség, a pusztulás, rossz erkölcsünk, szét-húzásunk, katonai cselekvésképtelenségünk ostromozása lesz domináns. A fenyegetett kis-nép nemzettudata lesz a kortárs költészetben és főképpen a protestáns prédikációs irodalomban is nemzeti önszemléletünk jellemzője. Radnóti önmaga és a magyarság sorshelyzetét az 1940-es években rokonnak érezhette a magyar querellát fogalmazó elődökével. Az országra törő fasiszta hódítás ellen oltalmazó szóval védelmezte nemzeti létünk és kultúránk történelmi értékeit.

Leheletfinoman a tudatunk mélyén rejtőző emlékeket, érzelmvilágunk fájó húr-jait is megérinti. Egyénien, a rettenetes korhoz igazodva követi ebben Vergiliust, aki főművében „*megillette a régiséget*”. Vergilius a régi kort itatja át saját korának eszméivel. Radnóti pedig a régi magyarságból szeretné telíteni kiüresedett korát. A nagy költőelőd hitte, hogy a harcok vaskora elmúlik és „*nascitur ordo*”. Béke és új rend születik: új aranykor köszönt a világra. (Venusban, a kék szépség istennőjében, és Apollóban, a fehérmárvány szellemiség istenében bízott.) Radnóti alkotó módon értelmezi példaképének gondolatát: „*sunt lacrimae rerum et mortalia mentem tangunt*” – „*a tárgyagnak könnyeik vannak és a múlandó dolgok az értelemhez érnek*”. Bár ő aligha hihette Vergilius módján, hogy új aranykor (*aurea aetas*) köszönt az emberiségre.

A fájdalom kidalolása és a helytállás példája a Babilon vizei mellett a fogságban is etikai tartást követelő zsoldározt juttatja eszünkbe. Radnóti eszmeisége azonban a zsoldárosétól is eltér. Szeretete végtelen: a lélek tiszta gyümölcse. Jellemző rá az öröm, békesség, tisztaság, hit, hűség és hosszútűrő szelídség. Távol tartja magától a babiloni foglyok keservét megszólaltató zsoldárosnak átokzsoltárrá változó szavait.

3. c. Tarján Tamás szerint: „Sötét angyal áll őrt a vers felett”. Kétségtelen, hogy a kor felett a Gonosz, a „sötét angyal” hatalma tombol. A természet, szerelem, szeretet, lélek, ima, imádság költője verset ír a *Félelmetes angyallal* folytatott küzdelméről. Egy „elaljasult kor” lírikusaként a *Sem emlék, sem varázslat* „tudtam, hogy angyal kísér, kezében kard van / mögöttem jár, vigyáz rám s megvéd, ha kell, a bajban” bizonyosságtól jut el a rettenetes sejtésig: „tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem; / ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints, / Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – talán most senki sincs.” Minden szó és árnyalat fontos. A „talán” sem csupán a ritmus vagy a szótagszám kedvéért került a versbe. A rettenet, az iszonyatos sejtés ellenére mégis, itt is az egyetemes szeretet, a megbékélés és kiengesztelődés elvét vallja: „szivemben nincs harag már, bosszú nem érdekel, / a világ újraépül, – s bár tiltják éneke, / az új falak tövében felhangzik majd szavam...” Mindhalálig hitte, hogy „születőben az ország”, hogy a jövő szellemi-lelki újjáépítésében szerepet kap az ő költészete is.

Gazdag jelentés- és asszociációsíkokat érzünk a *Nem tudhatom...* verszáró, kérőkönnyörgő motívumában. Ez a fohászkodás – formáját, szemantikai gesztusát tekintve is – egyértelműen a Himnusz idézi. A Szózatra költőjének nevével emlékeztet, Kölcsey

művét pedig főképpen a zárókéréssel vonja be tudatunk asszociációs köreibé. A Himnusz első szava: *Isten*, a megszólított, akihez a költő segélykérő szóval, „*áldd meg*” fohászkodik. A harmadik szó „*a magyart*”, akire mindez vonatkozik. Kölcsey áttekintette a századokat, a virágzás utáni romlást, pusztulást tudatosítva kér áldás helyett szármalmat a Mindenek Urától: „*Szánd meg Isten a magyart...*”

A *Nem tudhatom...*-ot kezdetétől a végső fázisig olvasva, az egyik szótól, verssortól, strófától a másik szóig, verssorig, strófaig haladva jutunk el a verszárlatig: „*Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.*” Jelentéstartalmát, asszociációs körét több kutató és irodalomtanításunk is óvó-védő menedéknek magyarázza. A szóhasználat azonban jelzi (*virrasztás* = *vigília*), hogy a *verset szakrális* síkon is értelmezni lehet és kell is. Ebben a dimenzióban a „*virrasztó éji felleg*” egyértelműen a *Gondviselő Istent* jelenti. Hozzá fohászkodik a költő. Az Ur ugyanis – gondoljunk csak az Oszövetségre – lángoszlopban, mennydörgésben, égő csipkebokorban szokott megjelenni. Jelenlétével megszenteli a helyet: „*Szent ez a hely, vedd le sarudat!*”

A felhőben megjelenő, az első embert érintéssel teremtvő Atyát láttatja freskóján Michelangelo a Syxtina mennyezetén. Radnóti költői látásmódját követve képzeljük el a fölénk szálló, felettünk lebegő „*virrasztó éji felleg*”-et, amint hatalmas madárként védőn terjeszti ki ránk szárnyait. (A madarak a görög mitológiában az istenek segítői, az obi-ugoroknál a tűzhely őrzői, a ravennai mozaikon élet és halál megszemélyesítői.) A virrasztás lehet ünnep előtti, vagyis vigília, lehet halottvirrasztás és szentségimádás is.

Latinul és bibliai értelemben is, és magyarul is Vajda János-i értelemben a *virrasztás* nemcsak testi, hanem szellemi, lelki ébrenlétre, éberségre is utal: nemcsak ébrenlét, hanem szellemi-lelki éberség, a látás és tudás feltétele. A Evangéliumban végighúzódik a virrasztás értelme: „*Ti is virraszatok tehát, mert nem tudjátok, mikor jön el a ti uratok* (Lu. 12, 35.). Az Olajfák hegyén Jézus is erre kérte tanítványait: „*Virraszatok és imádkozzatok!*” („*Vigilate et orate!*”, hiszen „*azt a napot és órát senki sem tudja*” Márk 13,32.). Tanítványai elaludtak. (Vö.: Dsida Jenő: Nagycsütörtök.) A virrasztó sem érzékeiben, sem szenvedélyében, sem értelmében, sem vágyaiban, sem zárt emberi Énjében nem alszik, az abszolút virrasztásra csak a Mindenható képes (Hamvas Béla: *Scientia sacra*). Schütz Antal 1935-ben, a Vigília beköszöntőjében írja: „*A ma és a holnap között van – az éjszaka, a rémekkel, sejtelmekkel, reményekkel teljes éjszaka: s a hajnalvárók és holnap-építők attitude-je – a virrasztás és őrtállás: vigília!*”

A vigíliás erkölcsű és lelkiületű költő tudta, hogy csak ez a virrasztó szellemiség hivatott elébe dolgozni a holnapnak. Könyörgése védelemért, menedékért az Úrhoz, ránk vonatkozik, értünk történik. Jelentésköre az egész szenvedő emberiségre kiterjed. A külön egységet képező – nyomdatechnikailag is elkülönülő – zárósort emlékeztetünkben nemzeti imádságunkból a „*nyújts feléje védő kart*” fohását asszociálja. A *Rákóczi-nóta* könyörgését is eszünkbe idézi: „*Nézz reánk, Úr! a mennyből, / Ments meg, kérünk, minket ily csúf / Ellenségtől!*” Talán nem szubjektív belehallás és tévedés, hogy érzésünk szerint, a versvégi fohász, és az egész versélmény hatása lelkünkben a Himnusz megzenésített, a himnikusan fenséges magasból az evilági síkra visszavezető – uszályszerűen elnyúló, majd elhalkuló – záróakkordját is felidézi.

Eszünkbe juttatja ez a magyarságot óvó fohász Babits Mihálynak az *Áldás a magyarra* című versét is. De Ady „*Intés az őrzőkhöz*” parancsát, „*Az ember Szépbe-szótt hitét*”, és a halálos ágyán írt *Üdvözlét a győzőnek* című hasztalan kérését, könyörgését sem feledhetjük: „*Ne taposzatok rajta nagyon, / Ne tiporjatok rajta nagyon...*” Tudjuk, a győztesekhez irgalomért könyörgő Adyhoz hasonlóan, Radnóti is hiában remélte

a „*Razglednicák nemzeti becsületet menteni akaró utolsó felkiáltásáig*” (Z. Szabó László), hogy méltánylást kérő szava meghallgatásra talál.

Ezt az értelmezést erősíti meg, hogy a vers – legalábbis Mikó Ervin tanúsága szerint – 1943 végén még így zárult: „*Borítsd ránk, Szűz Mária, virrasztó égi fátylad.*” A végső változathoz – bizonyára az értetlen baráti rezonancia miatt is – kimaradt a Szűzanyához, az Égi Patrónához, a Patrona Hungariae-hez szóló fohász. A verszárás végleges változata az előző, a történeti, nemzeti és keresztény jelleget jobban hangsúlyozó megoldásnál elvontabb, éteribb, általánosabb, vagyis egyetemesebb. Végleges célnak, vagyis *télosznak* tekinthető. Úgy érezzük, a költő az egész szenvedő emberiséget, minden népet, köztük a magyarságot és az Öszövség Holocaustot elszenvedő népét is Mózes, vagyis keresztények és zsidók közös Istenének, a Mindeneket teremtő és fenntartó Atyának, az isteni Gondviselésnek oltalmába ajánlja.

4. a. A versben a megnyilatkozó „totális megrendülés” az olvasó vállalásától függ, a mű – elsősorban eszmei szempontú – befogadásának milyenségétől, minőségétől. Jellemző, hogy felolvasásakor nem a sok hírneves és művelt barát, hanem az asszonyok némelyike érezte meg, hogy ez az időszerűtlennek tartott *himnusz*os vallomás a magyar patriotizmus egyik legszebb, szívközeleli, szinte *hazaszerelmes* költeménye.

Annak a költőnek az alkotása, aki Kazinczyt és Aranyt „*nagy-, vagy dédnagybátyáim*”-nak nevezte. Hosszú és egyre súlyosabb munkaszolgálatos megpróbáltatásainak színhelyeire is csupán a Károli-Bibliát és egy-egy Arany János kötetet vitt magával. Azt a „költők költőjének” tartott Arany Jánost érezte „*vérrokonának*”, akinek ravatalánál 1882. október 22-én Gyulai Pál ezeket a szavakat mondta: „*Nagy elmédet csak nagy szívvel múlta felül... a magyar jellem valóságos típusa voltál, minden erényeivel, gyöngeségei nélkül.*” Radnóti számára Arany János életműve olyasmit jelentett, amiről Péterfy Jenő ezt írta: „*Nekünk magyaroknak minden bajra van egy vigasztalásunk: eredetiben olvashatjuk Arany Jánost.*”

Radnóti példaképe, Sík Sándor 1939-ben *Családfa* címen írt verset a vér-materializmust hirdető faszizmus fajelméletével szemben. Családfája a vándorló lantosoktól Arany Jánosig ível: „*Ím a családom, ím a vérem, / Szavam elállja a szemérem, / Hogy így kiadtam mindenem, / De mindent rajtuk át öleltem, / Lelkükből lelkedzett a lelkem / És Istenük az Istenem, / más ősiemet nem ismerem.*”

Radnóti a Komlós Aladárnak írott – a *Naplóban* az egyetlen, teljes egészében idézett – levelében vallja, hogy rokona „*a hitévváltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty, vagy Babits, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Berzsenyi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ésaías, vagy Jézus, Máté vagy Jakab, stb. rengeteg rokonom van.*”

Csodálatos hitvallást tesz: „*... magyar költő vagyok. (...) az én »nemzetem« nem kiabál le a könyvespolcra (...)* *hazám tájai kinyílnak előttem, a bokor nem tép rajtam nagyobbat, mint más, a fa nem ágaskodik lábujjhegyre, hogy ne érjem el gyümölcsét. Ha ilyesmit tapasztalnék, – megölném magam, mert másként, mint élek, élni nem tudok, s mást hinni és másképp gondolkodni sem. Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, háromhónapi munkaszolgálat és tizenégy nap büntetőtábor után is. (...) S ha megölnék? Ezen ez sem változtat.*”

Az abdai tömegsírban, a viharkabátja zsebéből előkerült „*bori notesz*” magyar és szerb nyelvű „*síron túli*” üzenetében is leszögezi: „*Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza.*” Számára a Sík Sándor által megélt katolicizmus pél-

daértékű volt. Mesterének, szellemi és lelki atyjának *Tört elégiát* ajánlott, majd pedig a neki dedikált *Köszöntőben* ezt írja: „Egy költőt ünnepeltek itt, / ki Krisztust kiált, mikor / az erőst is megtörte már a próba...” Szellemi-lelki kapcsolatukat így határozza meg: „Társát köszönti most a gyermek, / lélek a lelket, aki eretnek / hadak közt hűségre példakép; / fiú köszönti apját, egy hitvány / korban lelkéhez hű tanítvány!”

A Napló tanúsága szerint is hosszú időn át érlelődött benne a kereszténység iránti vonzódás. Huszonkét, majd 33 évesen is úgy érzi: „ez nekem nem 'más vallás'... az Újtestamentum költészete épp úgy az enyém, akár az Ótestamentumé s Jézusban is 'hiszek', nem tudok jobb szót rá...”

Akkor váltotta valóra elhatározását, amikor megkeresztelkedéséből már semmiféle előnye nem származhatott. A zsidó hitfelekezetből kilépni szándékozóknak ekkor háromszor kellett a hitközségen kijelentkezni. Radnóti Miklós 1943 május másodikán, a budapesti Szent István bazilikában, feleségével, Gyarmati Fannival együtt az atyai Mester, Sík Sándor kezéből felvette a keresztséget, amely után már mindössze másfél évet élt.

Kőszegi Ábel és Melczer Tibor tárta fel a legalaposabban, hogy Radnóti a lét abszurditását élte, sárga csillaggal megbélyegezve és kereszttel megjelölve járta tovább életútját, a *via dolorosát*. Végigszenvedte – Rónay György lélekponos megnevezésével – a *mysterium passionis* stációit. A Krisztus-motívum többször is előfordul költészetében. A Naplójában írja, hogy egy szív fölé adott, jóddal letörölt, ezért sárga foltot hagyó oltás után „erősen vérzek, érbe szaladhatott a tű. Mint Krisztus vonulok, kibontott inggel, vérző mellel”. Halálközelségben alkotja remekműveit. Ekkor válik igazán nagy költővé, mutatkozik meg végképp csodálatos szellemisége és lelkesége. Az *Első eclogában* megfogalmazott életelv szerint él, mint a tölgy, amelyet kivágásra ítélték, kereszttel megjelöltek, de „addig is új levelet hajt”. Petőfi felszólítását, „Jegyezd vele az égre...” és főképpen Arany János *Mindvégig* című versének etikai parancsát követve vallja: „az égre írj, ha minden összetört!”

A Radnóti-versek halálközelségének, sőt „halálon túliságának” titkát Bálint György fejti meg: „... a halált is le lehet győzni, ha vállaljuk, és nem törődünk vele, mikor csap le ránk; ha a halál közvetlen közelében is úgy dolgozunk, mintha örökké élénk. Ilyen lelkével csak a költészet szolgálhat manapság.”

Végső útja előtt Radnóti felkereste Sík Sándort, aki „Kell az áldozat” szavakkal búcsúztatta és megáldotta a szokása szerint eléje térdepelőt. Ekkor talán még a Mester sem gondolhatta, hogy életáldozatot hoz lélekrokon költőfia.

4. b. Radnóti alapelvnek tekintette, hogy „... egy művész élete és művészete nem függetleníthető egymástól, az igazi művész mögött ott áll a művész a maga erkölcsiségével, s ha nem áll ott (...), akkor a különben nagyraható költőt megöli az ember, s költészete nem fejlődhet ki, nem haladhatja túl a közepszerűt, más szóval nem lehet művész, csak ügyeskedő tollforgató”.

Egy tragikus példát idézve megállapítja: „Költő lehetett volna (...) Gonosztevő lett. A meghasonlott, terhelt lélekben a gonosz megölte a költészet angyalát.” Melczer Tibor hangsúlyozza Radnótinál a „nyelv és jellem” összefüggését, idézve a költőt: „A hazugság úgy üt ki a stíluson, mint bőrön a fekély. Jelentkezik rondán, mint a vér tisztátalansága.” Ellenpéldák ugyan felhozhatók, de kétségtelen, hogy Radnótinál egy ütemre lép élet és irodalom, ő mindhalálig tisztán megőrizte magában „a költészet angyalát”.

A társművészet életsorsot és költészetet megvilágító példáját csodálhatjuk meg Melocco Miklós alkotásában a Győrből kivezető bécsi út mentén. A környezetbe kitűnően illeszkedő monumentum tragikus életsorsot, a mártírhálál utolsó pillanatát sűríti termékeny pillanatba. A költő megjárta már „a lélek hosszát”. A végső stációhoz érkezett. Fölötte „fú a rettenetes halál”. Megáll az út végén, a sír szélén, és szembefordul kivégzőivel: szembenéz a halállal.

Lepelbe burkolódzó spiritualizált alakja – egy törékeny egyensúlyú, balra elmozdított háromszögbe komponálva – szinte lebeg szemünk előtt. Melocco ezzel a szoborral mintegy az embertelen valóságból vértanúságával a szentek közé emelkedő költőt állítja elénk. Ugy, ahogy Radnóti láttatja a halhatatlanságba távozó Babitsot *Csak csont és bőr és fájdalom* című „halotti beszédében”: „Örök világosság, kibomló égi láng / röppent felé a földi füstön át”.

Közvetlen környezetében is sokan fatalistának látták, mert sorsa elől szökni nem akart. Egyéni sorsát megválthatatlannak tudta. A kívülről „fatalizmusnak” látszó elszántság legmélyebb értelme a mindhalálíg másokért is vállalt „bűntelen és vétlen” szenvedésben, áldozatvállalásban rejlik. Ezért mondta a szenvedést később iszonyúan megtapasztaló Babits Kosztolányi halálos ágyánál: „Ne félj, Dide. Ne félj a szenvedéstől. Valami értelme van ennek...” Radnóti emberfeletti szenvedése révén vált létszimbólummá. A lecsukódó szemű, befelé figyelő mártírköltő – a krisztusi áldozat szimbólumaként jelenik meg. Mintha legfőbb példaképének szavait sóhajtaná: „Sorsom elvégeztetett”, „Beteljesedett”: „Consummatum est”. Mintha Bach János-passiójának, a Keresztrefeszített utolsó szavainak, az „Es ist vollbracht” -nak a dallama szállna az abdai síkság felett. Mintha a költőt szemünk előtt láthatatlan szárnyak emelnék a vértanúsággal kiérdemelt égi dicsőségbe.

Istennek és embernek közös szenvedéstörténetébe tartozik Radnóti golgota-járása, mártíriuma. A keresztre feszített Krisztus szolidaritást vállalt a szenvedő emberrel. Kínhalál árán váltotta meg az emberiséget. Pál apostol szavai szerint: „Szolgai alakot öltött, kiüresítette magát, és hasonló lett az emberekhez. Külsőjét tekintve olyan lett, mint egy ember. Megalázta magát és engedelmeskedett mindhalálíg, a kereszthalálíg.”

Radnóti mártíriuma révén vált a magyar irodalom erkölcsi legitimációjának legfőbb példájává. (Kormos István) Sík Sándor megvilágító erejű szavakkal vall Örvénynek örvény című versében kedves „Miklós fiáról”: „Ember vagy, azaz isteni (...) / Költő vagy: Istenből atom (...) A mát és holnapot te méred: / Tanú vagy és világítélet, / És kegyelem. / Te szabadság, te a törvény, / Téged zúg örvénynek az örvény, / És benned bűg a végtelen.”

A Nem tudhatom... eszmei, erkölcsi és esztétikai értékeit, és a költő mártírsorsát tudatosítva, végezetül fel kell tennünk az utolsó kérdést: a Radnóti-vers megismerése után mit jelent számunkra embernek lenni?

Pomogáts Béla értelmezése segít bennünket a válaszadásban. A magyarság sokáig csodálatos regékben, mondákban (Csodaszarvas, Turul madár stb.) talált lelki-szellemi fogódzót, identitását kifejező formákat. A kereszténység felvétele után szent királyai, szentjei jelentettek a számára azonosságot kifejező eszményképet. Majd pedig nagy államférfiak, Zrínyi, Rákóczi, Széchenyi, Kossuth stb. testesítették meg számára a nemzeti ideált. A magyar költészet Tinóditól, az Esztergom falainál eszménnyé magasodó Balassitól Vörösmartyn, Petőfin, Arany Jánoson, Adyn, Babits on, József Attilán át a mártírköltő Radnótiig ezt nemzetépítő eszményt képviselte századokon át.

A válaszadás folytatásában a költő Mezei András a kézvezetőnk. Versében Radnóti – Melocco Miklóshoz hasonlóan – az utolsó stáció végpontján idézi elénk: „Ekkor már mindent megbocsátott, / átélve halálát elégszer, / tudta, hogy rosszabb nem jöhet már (...) Megállni végső mozdulatban / a szavak folytatásaképp, / vállalva mint beszédet: kiszolgáltatottsága hatalmát.”

Tudjuk, Radnóti és munkaszolgálatos társait németeket felváltó magyar katonák kísérték és lőtték az abdai tömegsírba. A testvérgyilkosság, a viszály okozta megbocsáthatatlan vétek és fájdalom szólalt meg Zrínyiben, a gályarabságra hurcolt prédikátorokban, ez visszhangzik a „Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben...” ítéletben...

Mezei András emlékversének zárása, eszmei csúcspontja a lelkek egyességét és a bűnök bocsánatát valló költő kéznyújtását, a szót értést, a megbocsátást, a lelünk mélyén önmagunkkal, egymással és a világgal való megbékélést, kiengesztelődést erősítheti bennünk: „Véle békesség legyen / és megbocsátassék mindannyiunkban is, / Amen.”

Németh László metaforáját ide vonatkoztatva: Radnótiiban csodálatos és tanulságos „antropológiai leckét” kaptunk. Őt valóban a szellem és a lélek tette magyarrá és kereszténnyé. Szörnyű testi és lelki fájdalmak útján egyaránt híve, tanúja és hitvallója lett Ábrahám Istenének és az emberiséget kereszthalállal megváltó Jézus Krisztusnak. Verseit elemezve életünk értékeivel találkozhatunk. A teljességet szomjazzuk, szellemben, lélekben többre vágyunk. Életünk, kultúránk, tapasztalatunk, álmaink nyomán helyes és helytálló gondolatokat, értékeket, eszményeket keresünk új és újabb kutatóival együtt.

Ezt tette Lengyel András, aki „...Hősi és termékeny szerepvállalás”. Radnóti identitásalkotási igényéről címen értekezik tanulságosan. A „Radnóti-magatartást” elemezve állapítja meg Szabolcsi Miklós: „...ma is, újabb váltások és fordulatok korában az egyik érvényes, követhető poétikai-emberi »modell«”. Melczer Tibor: „...Ha minden összetört” címen a költő utolsó műveit elemzi, összegezi példamutatóan.

A hazai magyar és külföldi kutatók, például a két angol nyelvű Radnóti-monográfia szerzői, Marianna Birnbaum és George Emery nyomán valljuk, hogy Radnóti Miklós mártírhallal megkoronázott élete és műve valóságunk része, és kiengesztelődést, áldást hozó, időtlenül nagy kincs eljövendő nemzedékek számára is.

IRODALOM

1. *Radnóti Miklós művei*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1972. A szöveggyűjtés és jegyzetek Réz Pál munkája.
2. *Radnóti Miklós: Napló*. Bp., Magvető Kiadó, 1989. Sajtó alá rendezte Radnóti Miklósné. Az utószót és a jegyzeteket írta: Melczer Tibor. A szöveget gondozta: Melczer Tibor és Székely Sz. Magdolna.
3. *A 2 x 2 józansága*. Emlékezések Radnóti Miklósról. Bp., 1972.
4. Bálint György: *Járkálj csak halálraítélt*. In. A toronyőr visszapillant. Bp., 1961.
5. T. Bíró Zoltán: *A költő szolgálata*. Napjaink, 1984. 4. sz. 10–11.
6. Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Novi Sad, 1965.

7. Czine Mihály: *Antifaszizmus és irodalom: Radnóti Miklós*. Literatura, 1974. 1.sz. Ua. in.: *Nép és irodalom I-II*. Bp., 1981. I. k. 403–412.
8. Csenki Imre: *Nem tudhatom...* Kantáta. 1960. S. és Bar. szóló, a capella vk. Másolt partitúra, autográf javításokkal, betoldással. OSZK, Ms. mus. 8. 119.
9. Fodor András: *A meredek út vége*. In: Radnóti tanulmányok. Szerk.: B. Csáky Edit. (Az 1984. nov. 16–18-án Győrben rendezett konferencia előadásainak anyaga.) Bp., TIT kiadás, 1985. 121–129.
10. Imre Mihály: *A Querella Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. (Kandidátusi disszertáció, 1993.); *Egy rímtoposz története (nép-szép-kép-ép...tép)* Irodalomtörténeti Közlemények, 1984. 399–426.; *A Querella Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében*. Studia Litteraria, Tomus XXVIII. Debrecen, KLTE, 1991. 9–49. Könyvalakban megjelent: „Magyarország panasza” (A Querella Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában). Debrecen, Csokonai Universitas Könyvtár, 1995.
11. *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*. Körösök vidéke, 1989. Gyula, 5–19.
12. Kelemen Sándor: *Fölöttünk fú a förtelmes halál...* Nyugati Magyarorság, 1994. december. 9. o.
13. Kiss Ferenc: *Radnóti patriotizmusa*. In.: *Művek közléről*. Magvető, Bp., 1972.
14. Koczás Sándor: „Csodálkozom, hogy élek”. *Létszemlélet és poétikai változatok Radnóti kései lírájában*. In: Radnóti tanulmányok. 1985. 25–50.
15. Kovács Margit: *Egy vers születése*. Népszava, 1988. április 9.
16. Lejegyezte: Tertinszky Edit. A *Nem tudhatom...* című versről.
17. Kőszegi Ábel: *Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája*. Mikrokozmosz Füzetek, Bp., 1972.
18. Lator László: *Radnóti Miklós költői fejlődése*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1954. 3. sz.
19. Lengyel András: „...hősi és termékeny”. *Radnóti identitásalkotási igényéről*. Valóság, 1992. 11.
20. Madácsy László: *Radnóti Miklós*. Csongrád megyei Füzetek, 1954.
21. *Major Tamás visszaemlékezései*. 5. Forró színpad. (Feljegyezte Illés Jenő.) Lobogó, 1979. június 28. 16–17.
22. Melczer Tibor: *Radnóti nemzeti klasszicizmusa*. In: Radnóti tanulmányok. 1985. 78–98. Vö.: Melczer Tibor: „...Ha minden összetört”.
23. Nagy Mariann: *Radnóti Miklós bibliográfiája*. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1989.
24. Nemes István: *A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében*. Bp., 1965. (Nyelvtudományi Értekezések 51.); Nemes István: *Radnóti Miklós költői nyelve*. It. Füzetek, Bp., 1979.
25. Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Gondolat, Bp., 1977. Vö. Pomogáts Béla előadása, 1994. nov. 8. Radnóti emlék-konferencia. ELTE TFK.
26. Rónay László: *Csendes prófécia*. (Radnóti Miklós költészete) „Mindent széppnek kell látni”. In: Rónay László: *Hűséges sáfárok*. Bp., Szépirodalmi, 1975. 217–252. *Radnóti Miklós*. In.: R. L.: *Erkölc és irodalom. A magyar irodalom rövid története*. Bp., Vigília, 1993. 279–282.
27. Schütz Antal: *Vigília*. In: *Vigília* 1935. 1. sz. 3–6. Schütz Antal: *Vigiliás lelkület*. In.: *Magyar életerő*. 1939. Bp., 46–49.
28. Szabolcsi Miklós: *Időszerű-e a Radnóti-magatartás?* Irodalomtörténet, 1995. 1. 84–91.
29. Szilágyi Péter: *Ady Endre verselése*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 212.
30. Takács Etel szóbeli közlése.
31. Tarján Tamás: *Radnóti Miklós három verse*. (Éjszaka, Nem tudhatom..., Hetedik ecloga.) In.: Nagy László tekintete. Bp., General Press, 1994. 19–32.
32. Z. Szabó László: *Utószó*. In.: *Radnóti koszorúja*. Magyar költők versei Radnótiról. Győr, 1979. 193–194.